

Bożena Ostromecka-Frączak

MECHANIZMY ANALOGII SŁOWOTWÓRCZEJ (NA MATERIALE CZASOWNIKÓW)

W ostatnich latach w języku polskim daje się zaobserwować ogromny wzrost zasobu leksykalnego. Według M. Szymczaka, po drugiej wojnie światowej polszczyzna wzbogaciła się o około 30 tysięcy nowych wyrazów i znaczeń oraz prawie o milion terminów z zakresu słownictwa specjalistycznego. Są to liczby bardzo duże jak na stosunkowo krótki, bo zaledwie trzydziestokilkuletni okres rozwoju języka polskiego¹.

Zasób leksykalny języka polskiego wciąż się powiększa, co dzieje się po pierwsze – w wyniku powstania nowych wyrazów w rezultacie działania rodzimych procesów słowotwórczych, po drugie – zapożyczania wyrazów obcych i po trzecie – nadawania nowych znaczeń wyrazom już istniejącym, co wiąże się z powstawaniem tzw. neosemantyzmów.

W niniejszym artykule zostaną omówione tylko mechanizmy słowotwórcze, a więc takie, które prowadzą do powstania nowych jednostek leksykalnych. Za przykład posłużą autorce czasowniki i derywowane od nich rzeczowniki odślowne lub imiesłowy². Chodzi tu o nowo utworzone czasowniki, które z natury rzeczy są bardzo dobrym materiałem do analizy słowotwórczej, ponieważ badając je chwyta się proces słowotwórczy niejako na żywo, w samym jego przebiegu. Odpada czynnik zmian znaczeniowych, wszystkie czasowniki mają swoje pierwotne etymologiczne znaczenie, wobec tego świetnie nadają się do analizy słowotwórczo-semantycznej.

¹ M. Szymczak, *Język polski w sześćdziesięcioleciu naszej niepodległości (1918–1978)*, Warszawa 1982, s. 25.

² Czasowniki są podawane w formie dokonanej. W przypadku braku czasownika „dotwarzam” go, zaś formę kontekstową podaję obok w nawiasie, np. *odłodzić (odładzanie)*, *doprecyzować (doprecyzowanie)*, *przepolitycznić (przepolityczniony)* itd. Zdaję sobie jednak sprawę z tego, że forma osobowa niedokonana, imiesłów oraz rzeczownik odślowny mogły powstać na zasadzie samej analogii do odpowiednich form już istniejących w języku, a więc niezależnie od istnienia bądź braku formy dokonanej.

Nowe czasowniki pojawiają się w różnych odmianach stylowych języka ogólnopolskiego, zwłaszcza w jego odmianie mówionej. Przytoczone niżej przykłady pochodzą z mass mediów ostatnich kilku miesięcy³:

dociążyć 'dodać ciężaru': Kosztem tej małej placówki „dociążyliśmy” duży, nowoczesny budynek sąsiedniego Przedszkola nr 55, Ex. Ilust. 1–3.05.92 r.

doperswadować 'dopowiedzieć perswazją': Owszem, prawo niech zawsze prawo znaczy; gdy przestrzegania go nie można doperswadować, trzeba je wymusić, a winnych łamania go – karać. Pol. 13.06.92 r.

doprecyzować (*doprecyzowanie*) 'doprowadzić do precyzji', 'dodać precyzji': Statut wymagał doprecyzowania zakresu kompetencji i odpowiedzialności władz krajowych. Gaz. Wyb. 29.06.92 r.

dowartościować (*się*) 'dodać (sobie) wartości': Ponadto możemy [...] dowartościować się etycznie. Pol. 25.06.92 r.

oprotestować 'obłożyć protestem': [...] przedstawiciele sieci osiedlowych odbyli zebranie na którym postanowili oprotestować całą sprawę. Ex. Ilust. 19–21.06.92 r.

oddłużyć 'odjąć długi': [...] trzeba oddłużyć przedsiębiorstwa państwowe, stocznie itd. Gaz. Wyb. 29.06.92 r.

odlodzić (*odladzanie*) 'odczyścić z lodu': [...] stanowisko do odladzania samolotów. Gaz. Wyb. 29.06.92 r.

odbolszewizować (*odbolszewizowanie*): Obu ministrom (Macierewiczowi i Kropiwnickiemu) udało się „odbolszewizowanie” resortów i włos im z głowy nie spadł. Gaz. Wyb. 20.05.92 r.

odreligijnąć (religię). Gaz. Wyb. 11.05.92 r.

*odpamiętywać*⁴ 'odtworzać z pamięci': odpamiętywanie materiału przez ucznia. Tel. 7.05.92 r.

odwojować 'odzyskać wojując': [...] dawni właściciele Polski Ludowej i ich następcy próbują odwojować utracone pozycje, Gaz. Wyb. 15.06.92 r.

odmitologizować (*odmitologizowanie*). Pol. 15.08.92 r.

oddemonizować (*oddemonizowanie*): Chodzi o oddemonizowanie i odmitologizowanie wspólnej przeszłości, Pol. 15.08.92 r.

odproletaryzować (*odproletaryzowanie*): Właściwa dekomunizacja to jest właśnie odproletaryzowanie polskiego społeczeństwa. Tel. 4.10.92 r.

³ Źródło stanowiły przede wszystkim audycje radiowe (skrót – Rad.) i telewizyjne (Tel.) oraz prasa: „Gazeta Wyborcza” (Gaz. Wyb.), „Express Ilustrowany” (Ex. Ilust.), „Polityka” (Pol.). W kilku wypadkach cytowane są formy zasłyszane (zasł.), o ile pojawiły się one w oficjalnych wypowiedziach osób z wyższym wykształceniem. Niektóre z nich notuje już *Słownik języka polskiego* pod redakcją M. Szymczaka, chociaż nieraz w innym znaczeniu.

⁴ Jest to dość rzadki przypadek, kiedy czasownik funkcjonuje tylko w formie niedokonanej. Brak formy dokonanej jest związany z tym, że czasownik ten nazywa proces w jego przebiegu, tj. bez określenia granic czasowych.

pokowboić 'pobyć jakiś czas kowbojem': pokowboić jako saper. Gaz. Wyb. 31.07.92 r.

przechorować 'przebyć, przeczekać chorując': Musimy przechorować demokrację. Rad. 13.04.92 r.

przemodelować 'przemienić model': Nauczyliśmy się demokracji zachodniej, a teraz chcemy ją tylko przemodelować. Gaz. Wyb. 27–28.06.92 r.

przereformować 'przemienić reformując': [...] przereformowaliśmy poszczególne lata studiów. Rad. 27.03.92 r.

przepracować (*przepracowana*): Ustawa musi być jeszcze przepracowana w różnych komisjach sejmowych. Rad. 29.09.92 r.

przepolitycznić (*przepolityczniony*) 'przeładować polityką': „Gazeta” wyklinana teraz przez zazdrośników, przepolityczniona jak wszyscy [...]. Gaz. Wyb. 19.05.92 r.

uśrednić 'uczynić średnim': [...] uśrednić wysokość subwencji. Gaz. Wyb. 26.10.92 r.

ukoszernić 'uznać za koszerną': Według tradycji wódkę w danym kraju ukoszernia naczelný rabin tego kraju. Gaz. Wyb. 24.08.92 r.

ukościelnić 'uczynić kościelnym': Warto jednak przyjrzeć się metodom, jakimi posługiwano się, aby Caritas upaństwić i co robi się teraz, aby go ukościelnić. Pol. 13.06.92 r.

upublicznić (akta, oświadczenie, prace komisji itd.) 'uczynić publicznym': Trzeba upublicznić akta współpracowników SB, byłych agentów. Tel. 2.06.92 r.

ucywilnić (*ucywilnienie*) 'uczynić cywilnym': Idea ucywilnienia Ministerstwa Obrony [...]. Gaz. Wyb. 22.04.92 r.

ujednoznaczyć (*ujednoznaczony*) 'uczynić jednoznacznym': Odmówił argumentując, że nie chce być ujednoznaczony w jednym systemie politycznym. Gaz. Wyb. 10.04.92 r.

useryjnić (produkcję) 'uczynić seryjną'. Tel. 23.03.92 r.

wypaktować 'wywalczyć paktując': Trudno liczyć, że w tym czasie uda się politykom wypaktować sensowniejszy i w miarę stabilny układ polityczny. Pol. 14.03.92 r.

wyklaskać 'wygnać, wypędzić klaszcząc': dyskutantów w Sejmie wykłaskiwano [...]. Gaz. Wyb. 1.06.92 r.

wytupywać 'wygnać, wypędzić tupiąc': [...] dyskutantów w Sejmie wykłaskiwano i wytupywano. Gaz. Wyb. 1.06.92 r.

wytańczyć 'wywalczyć tańcem': Na festiwalu zespół wytańczył drugie miejsce, Rad. 16.06.92 r.

zagłosować 'zatwierdzić przez głosowanie': Posłowie zagłosowali wniosek. Tel. 17.06.92 r.

zadekretować 'zapewnić dekretem': Nie da się zadekretować szczęścia, podobnie jak i marskości wątroby. Pol. 13.06.92 r.

zadeszczyć (zadeszczony) 'zalać deszczem': Jest już wiosna, ciepła i zadeszczona. Rad. 2.04.92 r.

zapingwinić (zapingwiniony) 'zapelnąć pingwinami': Na tych slajdach dobrze widać jak zapingwiniona jest Antarktyda. zaśl.

spolitycznić (się) 'stać się politycznym': Primo, sam się spolitycznił w dziennikarstwie i nie wypada mu na to narzekać, Gaz. Wyb. 19.05.92 r.; I dużo trzeba było wysiłku moich spolitycznionych kolegów, by rozbić i rozłożyć np. Express Wieczorny. Gaz. Wyb. 19.05.92 r.

zaurzędniczyć (zurredniczały) 'stać się urzędniczym': Prywatyzacja jest natomiast procesem zurredniczałym. Tel. 22.03.92 r., [...] zurredniczyli całkowicie prywatyzację. Tel. 22.03.92 r.

zniesmaczyć 'spowodować niesmak': zniesmaczyła mnie obrzydliwa lektura rozmów p. Kurskiego. Gaz. Wyb. 28.04.92 r.

spanikować się (spanikowany): I ktoś spanikowany zawołał, że to jadą czołgi. Pol. 20.05.92 r.

zwodociągować: Połowa wsi jest już zwodociągowana, ale połowę trzeba jeszcze zwodociągować. Rad. 2.06.92 r.

zbrukselizować 'zjednoczyć, złączyć w Brukseli': Jeśli ich (kraje postkomunistyczne) nie zbrukselizujemy, oni nas zbałkanizują. Pol. 9.01.93 r.

Cechą wspólną ogromnej większości wymienionych tu tylko przykładowo czasowników jest ich sposób powstania – werbalizacja dwu lub kilku-wyrazowych połączeń dokonująca się w oparciu o co najmniej dwie operacje słowotwórcze, których formalnym wykładnikiem jest prefiks wraz z sufiksem i ewentualnie zaimkiem *się* użytym również w funkcji morfemu słowotwórczego. W takich wypadkach mamy do czynienia z formantem rozdzielonym, tzn. formantem, który składa się z co najmniej dwu morfemów słowotwórczych nie występujących razem obok siebie, lecz rozdzielonych podstawą słowotwórczą⁵. Derywacji mogą towarzyszyć różne operacje słowotwórcze, takie jak zmiana paradygmatu, ucięcie tematu, alternacje, wymiana prefiksów.

Pojawienie się czasownika z formantem rozdzielonym jest przeważnie poprzedzone występowaniem peryfrastycznej formy wypowiedzi funkcjonującej w tekście, bądź tylko w świadomości użytkowników języka polskiego, często równoległe z powstającym nowym czasownikiem⁶. To, o czym mówimy, co

⁵ Termin ten wprowadziła autorka w pracy: *Czasowniki polskie z formantem rozdzielonym*, Łódź 1983, s. 10.

⁶ Niektóre z wymienionych tu czasowników prefiksalnych mają również odpowiadający im prosty czasownik bezprefiksalny, np. *precyzować*, *protestować*, *reformować* itd. Najprościej więc byłoby uznać czasowniki przedrostkowe jako wynik derywacji dewerbalnej z formantem przedrostkowym. Występowanie peryfrastycznej formy wypowiedzi równoległe z czasownikiem przedrostkowym pozwala jednak sądzić, że możemy tu mieć do czynienia z formantem rozdzielonym, podobnie jak to jest w przypadku czasowników, które nie mają prostych odpowiedników bezprefiksalnych.

jest najczęściej nazwane imieniem – rzeczownikiem lub przymiotnikiem – dzięki dodaniu przedrostka i przyrostka ulega uproszowaniu, np. *uczynić wódkę koszerną, uznać za koszerną*, to inaczej *ukoszernić wódkę; odczyścić pas startowy z lodu* > odłodzić; *stać się ogarnięty paniką* > *spanikować się; zapewnić, zagwarantować dekretem* > *zadekretować* itd. Przyrostek zmienia rzeczownik lub przymiotnik w czasownik, natomiast przedrostek modyfikuje znaczenie nowego czasownika wyznaczając stosunki przestrzenne, temporalne, kwantytatywne i inne. Znaczenie nowego czasownika jest najczęściej sumą znaczeń czasownika wzorcowego i podstawy słowotwórczej. Czasownik wzorcowy stanowi niejako punkt wyjścia całego szeregu nowych czasowników wzorowanych na nim, zachowujących jego prefiks, a wprowadzających nową podstawę. Mamy tu więc do czynienia ze zjawiskiem automatycznego niejako powielania czasownika – wzorca, ponieważ wchodzi on w skład parafrazy słowotwórczej, której drugim członem jest przeważnie imię. I tak, na wzór czasownika o strukturze ‘uczynić takim, jak przymiotnik podstawy’ powstały derywaty: *upaństwowić, uspołecznić* i inne, a z zanotowanych przeze mnie np. *ukościelić, ucywilnić*. Na wzór ‘odjąć, odrzucić, usunąć, pozbawić tego, na co wskazuje podstawa’ powstały czasowniki: *odgrzybić, odpchlić, odwszyć, odśmiecić*, a także najnowsze: *odbolszewizować, oddemonizować, odkomunizować, odkretynizować, odmitologizować, odproletaryzować* i inne. Czasownik przemienić (co) był wzorcowy dla *przeprofilować, prze-fasonować, przeskalować* i z odnotowanych przeze mnie – *przemodelować, przereformować*. Nowe czasowniki są skondensowanym ekwiwalentem grupy syntaktycznej, która stanowiła ich bazę motywacyjną. Słowotwórstwo czasowników jest bardzo rozbudowane, połączone między sobą systemem różnorodnych wielostronnych relacji – skoro Caritas uczyniono wcześniej organizacją państwową, a więc *upaństwowiono*, to teraz można ją „*odpaństwowić*” (podobnie jak *upolitycznić*, np. wojsko i *odpolitycznić* lub *uczłowieczyć* i *odczłowieczyć*) albo raczej odwrotnie – *ukościelić* jak to pisała „Polityka” (13.06.92 r.). Być może za kilka lat prasa będzie pisała o tym, że trzeba Caritas „*odkościelić*”. Zdarzało się już wcześniej, że posłów w Sejmie *wygwizdywano* podczas przemówienia, a ostatnio jak donosi „Gazeta Wyborcza” (1.06.92 r.) również *wyklaskiwano* i *wytupywano*, tj. wyganiano z trybuny sejmowej poprzez klaskanie lub tupanie.

Dzięki czasownikom wzorcowym powstają całe serie czasowników analogicznych, co widać wyraźnie w tekstach najnowszych, szczególnie w prasie, gdzie w jednym zdaniu występuje kilka takich derywatów, a najnowszy z nich podany jest często w cudzysłowie, np. *statut wymagał dopracowania i doprecyzowania, „odreligijnienie religii”, „odbolszewizowanie” resortów, odmitologizowanie i oddemonizowanie przeszłości* itd.

Czasownikami wzorcowymi są najczęściej stare dewerbatywa, które tworzą liczne związki wyrazowe. Wiele z nich wykazuje tendencję do

stopniowej leksykalizacji, w związku z czym może występować w znaczeniach abstrakcyjnych. Utrwalenie się pewnych typów struktur czasownikowych prowadzi do tego, że stają się one modelami powtarzalnymi, dającymi się kopiować automatycznie. Nowe czasowniki mogą się motywować nie przez związek z określoną podstawą słowotwórczą, lecz przez powiązanie z całą grupą wyrazów tworzących ciąg słowotwórczy i korelacyjny⁷, por. *upaństwić* lub *ukościelić* itd. Tworzone w ten sposób neologizmy analogiczne są rezultatem wiernego skopiowania już istniejącego wzoru i wchodzą w skład istniejących już ciągów słowotwórczych w „rodzynie słowotwórczej”⁸.

Wydaje się, że w niektórych z przytoczonych czasowników możemy mieć do czynienia tylko z derywacją wymienną, polegającą na wymianie prefiksu, często na zasadzie opozycji. I tak czasownik *dociążyć* mógł powstać w wyniku werbalizacji parafrazy *dodać ciężaru* lub wymiany prefiksu *od-* na *do-* w antonimicznym derywacie *odciążyć*. Nie bez znaczenia był też fakt istnienia rozbudowanej „rodziny słowotwórczej”, w której powtarzały się takie same relacje, np. *dodać – odjąć*, *dosypać – odsypać*, *dolać – odlać* itd. Podobnie czasownik *odwojować* – możemy traktować jako werbalizację parafrazy *odzyskać wojując* lub jako czasownik antonimiczny do *zawojować* ‘zawładnąć wojując’, z wymianą prefiksu *za-* na *od-*. Prefiksalny czasownik *oddłużyć* mógł powstać w wyniku werbalizacji parafrazy *odjąć dług(i)* lub wymiany prefiksu *za-* w *od-* w antonimie *zadłużyć* ‘zaciągnąć dług(i)’⁹. Podobnie mogło być i w przypadku jeszcze kilku innych czasowników.

Na powstanie dwu czasowników: *przepracować* (ustawę) i *doprecyzować* (statut), oprócz istnienia parafrazy słowotwórczej i czasownika wzorcowego mogły mieć wpływ i inne czasowniki o podobnym znaczeniu – dla *przepracować* (ustawę) byłyby to na przykład czasowniki *przerobić*, *przereadować*, *przedyskutować*, *przemysleć* itd., dla *doprecyzować* (statut) – na przykład: *dopracować*, *doszlifować*.

⁷ O ciągach słowotwórczych i korelacyjnych por. D. Buttler, H. Kurowska, H. Satkiewicz, *Kultura języka polskiego*, Warszawa 1973, s. 105.

⁸ „Wyraz podzielony w języku o bogatym słowotwórstwie motywuje się nie tylko w odniesieniu do innych form współ- lub różnofunkcyjnych, ale stanowi odcinek jakiegoś ciągu wzajemnie powiązanych form, należy do „rodziny słowotwórczej”, jak by rzecz można, czego nie należy mieszać z rodziną wyrazów”; M. Brodowska-Honowska, *Zarys klasyfikacji polskich derywatów*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 56, por. też artykuł J. Wierzychowskiego, *Uwagi słowotwórczo-leksykologiczne*, „Biuletyn PTJ” 1959, t. XVIII, s. 223–229.

⁹ Oba czasowniki prefiksalne *oddłużyć* i *zadłużyć* są stosunkowo późne. W XIX w. istniał homonimiczny czasownik *dłużyć* ‘mieć u kogo dług’ i ‘czynić dłuższym’, który w XX w. w wyniku dehomonimizacji, tj. tendencji do eliminowania jednostek niedostatecznie „opozycyjnych” został zastąpiony przez formy prefiksalne: *zadłużyć* (się) – dług i *wydłużyć* (się) – długi, por. D. Buttler, *Procesy dehomonimizacji w polszczyźnie ostatniego stulecia*, Z Polskich Studiów Sławistycznych, S. 5, Warszawa 1978, s. 9–15.

Czasowniki z formantem rozdzielonym (prefiksalnie-sufiksalnie) stanowią w polszczyźnie, szczególnie współczesnej, produktywny rodzaj derywacji. Chociaż ten typ czasowników jest stary (o czym świadczą takie czasowniki jak: *ożenić (się)*, *pokrzepić (się)*, *uprosić*, których odpowiedniki proste, tj. *żenić (się)*, *krzepić (się)*, *prosić* są chronologicznie późniejsze¹⁰ i jak przypuszczam, ogólnosłowiański¹¹, to jego prawdziwy rozwój przypada dopiero na wiek XIX i wiąże się z poezją romantyczną¹². Drugi okres produktywności tego typu czasowników przypada na czasy współczesne i język ogólnopolski z jego różnymi odmianami stylowymi. W stylu artystycznym oraz w polszczyźnie potocznej nowo tworzone czasowniki są wyrazem tendencji do skrótu i ekspresji wypowiedzi, w stylu naukowym i terminologii specjalnej nie chodzi o ekspresję, lecz o dokładność i precyzję terminu.

Bożena Ostromęcka-Frączak

MECHANISMS OF WORD-FORMATIVE ANALOGY
(ON THE BASIS OF THE LATEST POLISH VERBS)

The author discusses the word-formative processes, as a result of which the lexical range of the Polish language is being extended. The examples used are the latest Polish verbs, which have recently appeared in mass-media – in the press and in the radio and TV programmes, e.g. *dowartościować*, *odlodzić*, *zpopolitycznić*, *ukoszernić*, *ukościelić*, *zadekretować*, *zniesmaczyć*, etc.

A common feature of these verbs is the way of formation – verbalization of two- or multi-word phrases involving at least two word-formative operations whose formal exponent is a prefix together with a suffix, and, if necessary, the reflexive pronoun „się” functioning as a word-formative morpheme. The formative present in these verbs consists of at least two word-formative morphemes divided by a base – hence the author calls it a divided formative. In such derivations suffix verbalizes the noun, and the meaning of the new verb is provided by prefix, which occurs in the model verb forming a part of word-formative paraphrase, e.g. *dodać wartości* (to add value) = *dowartościować*, *odczyścić pas startowy z lodu* (to clear the runway of ice) = *odlodzić*, *uznać wódkę za koszerą* (to consider vodka as kosher) = *ukoszernić*, *zagwarantować/zapewnić dekretem* (to guarantee with a decree) = *zadekretować*. In many cases there is – on the one hand – something that might be called automatic duplication of the model verb, and – on the other hand – a mechanism of word-formative analogy, as a result of which a whole series of new derivatives is created, e.g. the verb *odlodzić* is connected with the verbs *odczyścić*, *odśnieżyć*, *odwodnić*, *odgruzować*, etc.; the verb *zpopolitycznić* is connected

¹⁰ O tym, że jest to stary typ słowiański pisze I. Němec w pracy: *Genese slovanského systému vidového*, Praga 1958, s. 83 i W. Śmiech w artykule: *O pochodzeniu czasowników typu bierać, pisywać w języku polskim*, „Język Polski” 1973, nr 53, s. 192.

¹¹ Poświadcza to zebrany przeze mnie materiał języka rosyjskiego i słoweńskiego.

¹² Por. A. Krupianka, *Czasowniki z przedrostkami przestrzennymi w polszczyźnie XVIII wieku*, Warszawa-Poznań-Toruń 1979, s. 154.

with such derivatives as *przepelnić*, *przeludnić*, *przejaskrawić*, etc.; the verb *ukościelnić* is connected with such verbs as *upaństwowić*, *uspołecznić*, *upowszechnić*, and others.

Some new verbs could have been formed also as a result of exchange derivation of the prefix, often on the basis of the formation of antonymic form, e.g. *zawojować* (to conquer) – *odwojować* (to reconquer), *zadłużyć* (to involve in debt) – *oddłużyć* (to pay debt), *odciążyć* (to relieve of burden) – *dociążyć* (to increase burden). This point cannot be unequivocally decided in the cases which involve the presence of word-formative paraphrase containing a verb with the same prefix.